

ЗАКОНОДАВСТВО ПРО МОВИ В УКРАЇНІ

До недавнього часу соціолінгвістика в Україні абсолютно, можна сказати, не брала до уваги юридичний бік функціонування мови, і причина тому одна-єдина: Конституції СРСР та УРСР не визначали мову як юридичну категорію. Проте з жовтня 1989 року мовні стосунки нарешті "пробилися" на державний рівень регулювання Законом "Про мови в Українській РСР", і зараз йдеться вже про створення вітчизняної соціоюрлінгвістики, предметом якої і є мова як юридична категорія, а головним завданням — давати законодавцю наукові рекомендації щодо мовної політики в Україні.

Мовна політика

За визначенням Лінгвистического енциклопедического словаря — це "Сукупність ідеологічних принципів і практичних заходів щодо вирішення мовних проблем у соціумі, державі". Мовна політика є складник національної політики і, ширше — соціальної політики і відбиває свідомий, тобто законодавчий, вплив держави, суспільства на мову, мовлення, функціонування мови. Для України мовна політика є абсолютно новим тереном, про що прямо свідчить її повна відсутність з 1989 року. І для України мовна політика геть не може обмежуватися українською та російською мовами, як це зроблено у законі про мови — про решту мов ані пари окрім "загальнодемократичних" визначень.

Мовне планування

В науковій літературі радянських часів був поширений термін мовне будівництво, що позначав "перспективну мовну політику". На нашу думку, термін **МОВНЕ ПЛАНУВАННЯ** (вживаний в європейській та американській науковій традиції) чіткіше передає суть явища: планування наступних дій, заходів для здійснення мовної політики.

Мовну ситуацію — сукупність об'єктивних і суб'єктивних даних, що є вихідними для мовної політики, — характеризують такі позиції: а) кількісна, б)

власне лінгвістична, в) соціальна і в) психологічна (оцінна).

1. Кількісні ознаки: 1) кількість мов (ідіомів) на певній території (адміністративно-територіальній одиниці); 2) кількість мовців абсолютна та 3) відсоток до всього населення певної території; 4) кількість комунікативних сфер, в яких вживається мова; 5) кількість функціонально домінуючих мов.

За кількісною характеристикою Україна є країна багатомовна, з комунікативно нерівнозначними мовами та з двома домінуючими мовами (українська і російська).

2. Власне лінгвістичні ознаки: 1) генетична та типологічна спорідненість (близкість) ідіомів; 2) лінгвістичний характер ідіому, тобто функціонує як мова, діалект, говірка, чи наявна диглосія; 3) офіційність, тобто існують офіційно затверджені абетки, правописи — у наступній схемі це знак "+" — так, знак "-" — ні, але йдеться про офіційність на території України та тривалістність письмової традиції (давньописемні — Д, короткописемні — К, неписемні — Н; літери Н+К позначають, що писемність з'явилася у 80-90 роки).

За цією ознакою в Україні співіснують генетично споріднені та неспоріднені ідіоми:

Індосвропейські

слов'янські

українська + Д
російська - Д
болгарська - Д
білоруська - Д
польська - Д
чеська - Д
словацька - Д

романські

румунська - Д

Індійські

ромська - Н+К

германські

німецька - Д
ідиш - Д

тюркські

кримськотатарська + Д
гагаузька - К
караїмська - Д+Н
урумська - Н+К
кримчацька - Н

поза групами

румейська - Н+К
албанська - Н+К

фінно-угорські

угорська - Д

Типологічно неспоріднені індосвропейські та інші мови. Частина мов презентована тріадою "говірки-діалекти-національна мова" — українська, російська, кримськотатарська; частина "говірка(и)-діалект(и)" мови метрополії — болгарська, польська, гагаузька, чеська, албанська, румунська, угорська, румейська (грецька), ромська, причому говірки албанська, болгарські, грецька вже настільки незрозумілі для мовців з метрополії, що можна говорити про окремий ідіом. Диглосія наявна для української, російської мов. Трохи дивним видається знак "-" проти усіх мов, окрім української та кримськотатарської, а так тому, що тільки для цих мов існують офіційно (на рівні законодавчої-виконавчої влади, АН чи іншого державного або громадського органу) затверджені абетки та правописи. Так, "Український правопис" 1946 р. затвердив Народний комісар освіти УРСР П.Тичина, а 8 травня 1945 р. цей правопис схвалила Рада Народних Комісарів УРСР спеціальною постановою; "Український правопис" 1994 р. схвалений Президією АН України за поданням Орфографічної комісії НАНУ. Більшість

інших мов користується традиційними абетками й правописом мов метрополії (болгарська, угорська, словацька, польська, чеська, румунська, гагаузька) а priori, без затвердження на державному рівні, решта — авторськими (караїмська, кримчацька, урумська, румейська, ромська, албанська), тобто які взагалі не були предметом лінгвістичного і юридичного розгляду.

3. Соціальні ознаки: певна мова 1) є мовою одного етносоціуму, 2) є засобом міжетнічного спілкування. За цими ознаками лише російську (і) можна назвати засобом міжетнічного спілкування в межах усієї держави, а українську, болгарську, румунську, угорську, польську — міжетнічними мовами локального ряду.

4. Психологічні ознаки: ставлення мовців до а) рідної мови, б) інших мов, в) одномовності, г) двомовності, д) багатомовності, є) іноземних мов — тобто пріоритетність у виборі мови спілкування в різних сферах. Певним чином ставлення до рідної мови та інших (неіноземних) визначається через кількість мовців стосовно загальної кількості громадян відповідного етносоціуму і відсоток переходу на іншу мову, але ці показники характеризують скоріше соціально-економічні та ідеологічні умови, в яких здійснюється національна політика держави. Суб'єктивна думка завше ставить рідну мову вище за інші (етнічна ознака, культурний спадок), але часто є скептичною щодо її соціальної сили. Так, навіть деякі етнічні українці, визнаючи красу рідної мови, висловлюють думку про те, що українська мова не може бути справді державною; гагаузи дуже високо цінують рідну мову, але усвідомлюють, що вона чи навряд може бути державною.

Юридична наука вивчає різноманітні аспекти регулювання стосунків між фізичними та юридичними особами, і зараз маємо на меті не визначати всі ці аспекти (галузі права, наприклад), але констатувати, що в юридичній науці відсутнє вивчення проблем функціонування мови у суспільстві. Традиційно вважали, що мова — це справа тільки лінгвістів, письменників, журналістів. Якоюсь мірою така точка зору пояснюється й відсутністю до 1989 року спеціальних законодавчих актів про мову — існували лише окремі норми щодо мови судочинства, нотаріату, опублікування законів. І тільки по розпаді СРСР, коли наочно виявилось, що національне питання не було вирішене, зокрема дискусія про функціонування мов і питання мовних стосунків, почали з'являтися поодинокі публікації на юридично-лінгвістичну тему. Вивчення мови з позицій теорії держави та права, протворчості, правдового джерелознавства, правозастосовальної практики тощо мають визнати, насамперед, такі засадничі поняття, як *державна мова, офіційна мова, мова міжнаціонального спілкування, мова національної меншини* тощо.

Розгляньмо поняття "державна мова". Надання державного статусу певній мові можливе тільки законодавчим шляхом, себто у формі закону. У СРСР панувала точка зору В.І.Леніна про абсолютну неприпустимість державної мови в багатонаціональній державі робітників і селян (цікаво, що питання про офіційну мову й не виникало), тому жодна з "понад 100 мов радянського народу" не мала жодного законодавчо встановленого статусу (окрім державних ерменської, грузинської та азербайджанської - їхня державність

покликана була суто кон'юнктурними міркуваннями під час розподілу ЗРСФР). Російська згодом була оголошена мовою міжнародного спілкування в межах нової історичної спільноти — "радянського народу", та й знов не на законодавчому рівні, а у постановках партії. Тобто de iure СРСР і всі його республіки не знали державної мови. Новітні республіки одностайно (не домовляючися спеціально, так би мовити) визнали державність мови титульного народу нагальною і встановили, що закон про мову регулює усі відносини в державі, окрім приватних (міжособистих), внутрішніх в межах підприємства, конфесії, недержавних установ та організацій. Таким чином державна мова визначена як мова спілкування держави з громадянами і громадян з державою у широкому сенсі. Державність мови тягне безумовну обов'язковість вживання цієї мови насамперед у державно-правовій сфері, тобто сфері спілкування держави й громадян. Така обов'язковість передбачає, що усі державні акти — від конституційних до нормативних місцевого значення — мають укладатися, ухвалюватися й друкуватися для республіканської аудиторії державною мовою, а громадяни, відповідно, мають а) читати = б) розуміти і в) користуватися//виконувати ці акти. В цій тріаді останнє є психологічно похідним від другого. Не розуміючи чи не правильно розуміючи правовий акт, не можна додержувати його настанов (і прав і обов'язків) без порушень. І не йдеться зараз, звичайно, про порушення за іншими причинами. Якщо громадянин має розуміти нормативні акти, він має й володіти мовою.

Наведемо сфери суспільного життя, що охоплює державна мова:

1. Державно-правова: робота законодавчих органів влади, опублікування документів, проведення виборів, референдумів.
2. Правочинна: судочинство, прокуратура, слідство, нотаріат.
3. Державна освіта (неприватна).
4. Засоби масової інформації: преса, радіо, телебачення.
5. Міжнародна: тексти угод, контрактів, протоколів, вірчих грамот, офіційного листування.
6. Військова: армія, флот, військові навчальні заклади.
7. Культурна: кіно, театри, бібліотеки.
8. Мова написів: картографія, дороговкази, міська топонімія, товарні знаки.
9. Зв'язок: пошта, телеграф, телефон.
10. Ділова: проектна й експлуатаційна документація, поточне діловодство.

Таким чином, державність мови визначає статус певної мови лише в офіційних сферах спілкування, жодним чином не торкає приватного життя громадян, оскільки неофіційні сфери не є і не можуть бути об'єктом правового регулювання.

Так само не є і не може бути юридично унормованою сфера мовної діяльності недержавних установ, закладів, організацій (партій, конфесій тощо) у випадках, коли ця діяльність не торкається взаємин з державними органами.

Сама ідея надати українській мові статусу державної не є новою. Протягом панування радянської теорії злиття націй та мов носіями ідеї української національної державності й відповідно державності мови була еміграція, так звані українські націоналісти та націонал-патріоти. Поодинокі голоси української національної інтелігенції на початку перебудови (гласності) звучали певним дисонансом союзній практиці й традиції, але вже XIX партійна конференція унаочнила ідейну кризу радянськості, у тім числі її національної політики. Національні проблеми у 87-88 роках вийшли чи не на перше місце — пригадаймо спроби придушення національного руху у Прибалтиці, боротьбу проти НРУ, події в Баку...

На терені "мови — державність" перший практичний крок зробила Естонія. Перший проект закону про мову був опублікований 30 жовтня 1987 року: обговорення тривало до 24 листопада, другий проект (перероблений) оприлюднено 10 січня 1988 року, але вже перед 10 січня до Конституції республіки було зроблене доповнення — естонська мова визнана державною, а ст.5 встановила, що Закон про мови визначає правові гарантії та порядок застосування мов. Закон ухвалений 19 січня 1989 року (204 - за, 50 проти, 6 утрималися під час голосування за весь закон в цілому, а цьому передувало обговорення й ухвалення кожної статті окремо). Закон набув чинності у сфері обслуговування з 1 лютого 1991 р., а в інших галузях — з 1 лютого 1993 року.

Цього ж 1989 року подібні закони з'явилися ще у 5 республіках (Таджикистані — 22.07., Молдові — 1.09., Казахстані — 22.09., Киригизстані — 23.09., Узбекистані — 21.10.) та в Україні. Але в Україні, подібно до більшості інших республік, довго тривала боротьба за саму можливість появи закону про мову. 9 листопада 1988 року постійні депутатські комісії Верховної Ради з питань патріотичного та Інтернаціонального виховання і міжнаціональних відносин; з освіти і культури; законодавчих передбачень спільно ухвалили порушити питання про внесення до Конституції УРСР доповнень у частині надати українській мові статусу державної мови та розроблення проекту закону про мову. Причиною ці комісії висунули "отклонение в прошлом от ленинских принципов национальной политики, в результате чего были неоправданно сужены социальные функции и сферы использования украинского языка, а также языков других национальных групп, проживающих на территории республики" (офіційне повідомлення "К проекту Закону УССР "О языках в Украинской ССР" — Вечерний Донецк.-1989, 5 сентября).

Президія ВР розглянула це рішення і доручила Комісії законодавчих передбачень створити робочу групу для підготовки потрібних документів. До групи ввійшли: голова — директор Інституту філософії АН УРСР В.І.Шинкарук, заступники голови — директор ПАТАУ В.С.Бурлай та головний редактор журналу "Комуніст України" А.В.Мяловецький, члени — зав. каф. іноз. мов АН УРСР, член-кор. АН УРСР В.В.Акуленко, голова колгоспу Прикордонник" Виноградівського району Закарпатської області А.О.Біров, професор КДУ, д.ю.н. В.А.Василенко, заступник начальника управління кодифікації і систематизації законодавства МЮ УРСР, к.ю.н. М.О.Голодний, письменники І.М.Дзюба та Ю.М.Мушкетик, секретарем призначено ст.н.п. Інстит-

уту держави і права АН УРСР, к.ю.н. І.А.Тимченко. Про діяльність цієї робочої групи можна дізнатися з багатьох, але виключно офіційних публікацій у пресі. Щодо принципів, які були покладені до розроблення проекту, маємо два дуже цікавих і показових повідомлення: з інтерв'ю І.А.Тимченка кореспондентові РІАТАУ (Літературна Україна.-1989, 27 червня): "Передусім слід наголосити, що група у своїй роботі виходила з настанов партії з міжнаціональних відносин, які містяться у відповідних політичних рішеннях XIX Всесоюзної партійної конференції. Це положення про вільний розвиток національних мов у нашому суспільстві, їх активне і рівноправне використання в усіх сферах державного, політичного і громадського життя; про російську мову як мову міжнародного спілкування народів СРСР, про необхідність вивчення мови народу, іменем якого названа республіка, громадянами інших національностей, які проживають на її території. Виходили також із постанови ЦК Компартії України з питань національних відносин, Інтернаціонального і патріотичного виховання населення. Як відомо, в усіх цих партійних документах ленинські ідеї з національних питань набули дальшого прогресивного розвитку стосовно практики сьогодення".

В газеті "Вечерний Донецьк" 5 вересня 1989 р. з'явилося офіційне повідомлення Комісії "К проекту закону": "Проект закона о языках в Украинской ССР был разработан на основании ленинской концепции функционирования языков в федеративном союзном многонациональном государстве при участии депутатов Верховного Совета УССР, научных сотрудников учреждений Академии наук и ученых вузов республики, работников партийных и советских органов, органов просвещения, культуры, юстиции, общественных организаций, представителей различных национальных групп населения республики. В основу работы над проектом были положены решения XXVII съезда КПСС и XIX Всесоюзной партийной конференции, проект платформы КПСС "Национальная политика партии в современных условиях", постановление ЦК Компартии Украины "О мерах по реализации в республике установок XXVII съезда партии, январского (1987 г.) Пленума ЦК КПСС в области национальных отношений, усилению интернационального и патриотического воспитания населения" и постановление I Съезда народных депутатов Союза ССР "Об основных направлениях внутренней и внешней политики СССР". При подготовке проекта были тщательно изучены законодательные акты о языках, разработанные или принятые в других союзных республиках, а также многочисленные предложения, которые содержатся в письмах граждан и разных общественных организаций, поступившие в адрес Верховного Совета УССР, партийных органов, в редакции газет и журналов. Наряду с этим были использованы научные публикации по языковым проблемам и учтен опыт решения такого рода проблем в других странах".

Так чи інакше, але робоча група працювала. Про її напружену роботу доповісти докладано поінформував В.Логвин (Двадцять п'ятий варіант//Рад. освіта.-1988, 17 жовтня). Внаслідок "народились" 23 варіанти проекту закону, але лише 24-ий був запропонований Президії ВР до розгляду. 28 серпня 1989 р. Президія ВР обговорила проект з участю багатьох запрошених депутатів, письменників, освітян, працівників культури, представників громадських організацій (наприклад, секретар правління Спілки театральних

діячів України М.Ф.Міняйло, завідувач Ідеологічного відділу ЦК КПУ Л.М.Кравчук, 2-ий секретар Одеського обкому партії М.М.Снігірьов, голова Кримоблвиконкому О.М.Рошупкін, тожар "Арсеналу" В.П.Щербина, завідувач юридичного відділу Верховної Ради України Ф.Г.Бурчак, письменник Б.І.Олійник, голова Хмельницького облвиконкому А.Н.Пеперняк, голова Укрпрофради В.О.Сологуб, міністр освіти М.В.Фоменко, академік АН УРСР І.К.Походня тощо). Президія одностайно ухвалила винести проект на все-народне обговорення.

Проект був оприлюднений в усіх газетах, а його обговорення тривало місяць. Робоча група отримала 23967 "пропозицій від трудящих": 5469 — стосовно проекту в цілому; 18498 — стосовно окремих положень та статей; по регіонах: з Криму — 7955, Ворошиловградської області — 2196, Кіровоградської — 2144, Івано-Франківської — 1997, Львівської — 1294 тощо. Цікаві й такі цифри: 4376 висловили повну підтримку проєктові, 1093 — повністю або частково проти.

У пресі були опубліковані й три альтернативні проєкти:

1. "інтернаціональної" групи з Донецька (напр., державними мають бути українська та російська мови);

2. Львівської обласної ради ТУМ та координаційної ради ТУМ ЛДУ — "Закон УРСР про державну мову Української РСР" (російська визнається мовою міжреспубліканського спілкування, гарантується використання національних мов у звертанні до будь-яких органів, але рішення по суті оформлюються тільки українською. Усі абітурієнти складають іспит з української мови, звільнення від цього іспиту забороняється);

3. "вчених з Києва" (так подав Логвин): проєкт має 5 розділів: 1-ий — статус української як державної, 2-ий — про російську мову, 3-ій — статус мов національних меншин, 4-ий — мови дисперсних народів, 5-ий — загальні права, що регулюють міжнаціональні стосунки. Для навчання державної мови частини дійового населення, що недостатньо володіє нею, за державний рахунок організуються всілякі тимчасові та постійні курси з обов'язковим атестуванням їх випускників. Російська мова використовується для потреб загальносоюзного та міжреспубліканського офіційного спілкування. Вона обов'язково вивчається в усіх загальноосвітніх школах. Крім того, російська, як мова найбільшої національної меншості республіки, має права, ідентичні з правами інших дисперсних, тобто територіально розсіяних національних меншин. А вони користуються, зокрема, в галузі загальної освіти тими ж правами, що й корінне населення республіки. Відлучення батьками своїх дітей від їхньої національної приналежності шляхом позбавлення можливості сформулювати їх як особистість на базі рідної мови та культури, позбавлення можливості ознайомлення з рідною мовою з першого ж слова, а відтак у дитячому садку та школі кваліфікується як злочин батьків перед дітьми, який тягне за собою адміністративні санкції".

Нарешті Верховна Рада ухвалила Закон, постанову про введення його в дію і дала доручення Раді міністрів розробити Державну програму розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року (схвалена постановою РМ УРСР від 12 лютого 1991, №41// Збірник постанов Уряду УРСР.-1991.-№4.-Ст.25, опублікована також в журналі "Українська мова та література в школі" (1991.-№)

З часу прийняття Закону про мови у суспільстві відбулося багато змін, і закон, ясна річ, не зазнавши жодної зміни до сьогодні, не відповідає сучасному соціально-економічному стану країни. Наприклад, потребують змін усі статті щодо мови міждержавного спілкування, потрібні нові статті щодо юридичного статусу інших мов народів України, потребує врегулювання мовне питання в Криму. Але головним має бути законодавче визначення понять "державна мова" і "офіційна мова".

Чинне законодавство про мови доцільно класифікувати територіально та історично.

Територіально — на 1) загальнодержавне, 2) кримське республіканське та 3) місцеве (така класифікація логічно впливає з чинної Конституції України).

Історично, тобто за періодами існування Української держави, можна виділити такі періоди:

- 1) до входження України до складу Московської держави;
- 2) час перебування у складі Московської держави, а згодом — Російської імперії;
- 3) жовтень 1917 — 31 грудня 1922 р.
- 4) 1 січня 1923 р. — 27 жовтня 1989 р.
- 5) 28 жовтня 1989 р. — до сьогодні.

(далі буде)